

**УЧАСТЬ П. КАЛНИШЕВСЬКОГО В РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІЙ ВІЙНІ
1768-1774 рр.**

Стаття присвячена проблемі участі П. Калнишевського у російсько-турецькій війні 1768-1774 рр..

Ключові слова: Запорозька Січ, П. Калнишевський, історіографія, російсько-турецька війна 1768-1774 рр., кошовий отаман.

Петро Калнишевський за своє життя брав участь у декількох війнах та великій кількості битв. Проте, досліджуючи громадську, господарську та політичну діяльність, дослідники майже не приділяли уваги військовому таланту останнього кошового Запорозької Січі. Перейшовши на бік Російської імперії, запорозьке козацтво стало учасником воєнних кампаній 1735–1739 та 1768–1774 рр. Дві російсько-турецькі війни XVIII ст. не пройшли безслідно для Війська Запорозького. Будучи втягнутими у воєнні події, запорожці зазнали великих втрат, які не були належно оцінені російським царизмом. Зауважимо, що участь і роль запорозьких козаків у ході російсько-турецької війни по-різному оцінена істориками. Відповідно військова діяльність П. Калнишевського в цих подіях також розглядалася через призму участі в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Її висвітлювали такі дослідники, як О. Апанович [1; 2; 3], В. Грибовський [5; 6], Д. Кулиняк [16; 17; 18], А. Коцур [12; 13; 14; 15], А. Федорина [23; 24] та ін., в яких останній кошовий подається талановитим полководцем, військовим командувачем та організатором.

Метою дослідження є висвітлення проблеми участі кошового Запорозької Січі П. Калнишевського в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр.

Перші дослідження загального характеру з'явилися ще в другій половині XVIII ст. Зокрема, увагу військовій діяльності козаків у роки війни приділив представник дворянської російської історіографії академік Г. Міллер, який прагнув довести втрату Військом Низовим свого воєнного значення. Такий підхід до оцінки бойової діяльності запорожців був викликаний не чим іншим, як політичною ситуацією, що склалася на той час у російській державі. Усвідомлюючи автономістські тенденції січових козаків, Г. Міллер у своїх працях всіляко намагався показати несумісність існування Запорозжя з державним побутом Росії та подати запорожців у негативному світлі, обгрунтовуючи недоцільність подальшого їх існування [10, с.87-96].

Коротка характеристика Війська Низового часів Нової Січі подана на сторінках праці В. Рубана «Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России» (1773 р.), хоча воєнним діям у ній уваги не приділено. Лише з єдиного речення, поданого у праці, можна зробити висновок про участь запорожців у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Історик зазначає, що кошовому отаману «... ныне щасливо царствующая Великая Государыня Императрица Екатерина Вторая Всемилостивейшая пожаловала

медаль золотую с портретом Ея Величества». Про те, хто був кошовим отаманом на той період і за що було отримано медаль, автор не вказав. З історичних документів, що дійшли до нас, знаємо, що це був П. Калнишевський, який разом зі старшиною за долбесну участь у війні був відзначений згаданою нагородою [21, с.91].

Вагомим внеском у розвиток воєнної історії запорозького козацтва часів Нової Січі стала діяльність дослідника південного краю, члена Одеського товариства історії і старожитностей А. Скальковського. Саме він знайшов у Катеринославі залишки запорозького архіву. Результатом опрацювання архіву стало видання книги «Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького», в якій автор намагався піднести роль запорозького козацтва.

Зокрема, у своїй праці він відзначав, що 13 листопада 1768 р. військова канцелярія розіслала інструкцію, в якій наказувалося власникам зимівників озброїти своїх служителів на випадок появи ворога. Всім іншим козакам наказано мати кожному двох коней і рушницю, щоб «бути в усьому до походу та відсічі татарського руху готовими, і ... якщо куди наказано буде виступати, то всі з зимівника, як кінні, так і піші залишаючи при худобі в зимівнику для нагляду одну людину, виступити в наказане місце [9, с.533-534].

У 1771 р. козаки на чолі з П. Калнишевським входили до загону генерал-майора Богдана Васермана, який мав прикрити наступ головних сил «Другої армії», щоправда, вже з іншого (східного) боку. Як повідомляє Скальковський, для здійснення «прикриття» запорожці зробили і кілька нападів на турків під Очаковом та Хаджибеем. Зокрема, 24 червня, 15 вересня та 9 жовтня 1771 р. П. Калнишевський на чолі загону із 6 000 козаків та 12 гармат «мав три запеклі та славетні справи з ворогом, здебільшого поблизу Очакова та Хаджибея... Із числа полонених, тоді взятих, 50 відправлено на Січ, інших на головну квартиру командуючого» [22, с.496].

В свою чергу В. Черемісінов, згадуючи про похід П. Калнишевського на чолі козаків під Хаджибей у 1771 р., зробив висновок щодо всіх «російських походів» на це місто під час війни 1768-1774 рр.: «Таким чином, перші наші походи до Хаджибея були лише окремими епізодами у загальній системі козацьких набігів, здійснених на узбережжя, з метою активної оборони південних окраїн Росії» [25, с.22].

Як повідомляє російський дослідник військової історії Д. Масловський, загін Васермана, до якого входили і запорожці, прикривав дії армії Долгорукого по річці Південний Буг до устя р. Чертола. Чисельність запорозьких козаків на чолі П. Калнишевського складала 6 000 осіб [19, с.248].

Участь козаків у російсько-турецькій війні та їх похід на Очаків та Хаджибей восени 1769 р. висвітлив Д. Яворницький у своїй праці «Історія запорізьких козаків». Цінність даного дослідження полягає у тому, що автор на основі багатого фактологічного матеріалу подає бойовий шлях козацького загону. Повідомляється, що 25 вересня 1769 р. 3 100 козаків вирушили з Січі в напрямку на Очаків та Хаджибей. Автор досить деталь-

но описав похід козаків, а також річки, через які вони переправлялись. У подальшому, як повідомляє Д. Яворницький, козаки 1 жовтня підійшли до Хаджибея і наступного дня мали зробити напад на нього. Проте розвідники виявили підхід до Білгорода турецького загону кількістю 200 осіб, напали на нього і знищили. Після цього козаки підійшли до Хаджибея, захопили його знищили значну кількість місцевих жителів. Можна зробити висновок, що на думку Д. Яворницького, Хаджибей було захоплено ще восени 1769 р. [26, с.272-273].

Позитивно оцінює діяльність П. Калнишевського В. Антонович у своїй праці «Про козацькі часи на Україні». Зокрема, він зазначає, що кошовий усіма засобами намагався зберегти у володінні запорожцями землі навколо Січі. Він, як міг протистояв колонізаторській політиці російського уряду. Автор висловлює думку, що Калнишевський хотів скористатись Колівищиною для того, щоб відірвати від Польщі правобережну Україну і створити цілком самостійну державу. Проте, російський уряд розгадав його плани і війська Румянцева завдали удару по Колівищині. Після чого урядом було прийняте рішення про зруйнування Запорозької Січі, але, враховуючи російсько-турецьку війну, цю справу було відкладено на декілька років [1, с.200-201].

М. Грушевський характеризував П. Калнишевського, як людину досить розумну та обережну. Також, учений повідомляє, що причиною російсько-турецької війни 1768-1774 рр. став самовільний напад запорожців на турецьке м. Балту, а участь козаків у війні характеризувалась, як партизанська. Козаки вели розвідку, охоронну службу та на своїх чайках воювали з турецьким флотом [7, с.462].

Окрім того, можна виділити праці російських дослідників військової історії О. Петрова, Д. Масловського, М. Богдановича. Дослідження цих авторів характеризуються офіційним спрямуванням та висвітленням військових дій російської регулярної армії. Дані дослідження проводились не професійними істориками-дослідниками, а офіцерами російської армії, які мали доступ до архівів Генерального штабу і прагнули більш-менш об'єктивно висвітлити питання участі запорізьких військових формувань у російсько-турецьких війнах. Для нас вони цінні, адже містять багатий фактичний матеріал про бойову діяльність козаків, їх оцінку у донесення російських командирів та воєначальників.

У своєму п'ятитомному дослідженні «Війна Росії з Туреччиною та Польськими Конфедератами в 1768-1774 рр.» О. Петров поетапно розкриває підготовку, бойовий шлях та бойові дії російської армії. Окрім того, зупиняється на характеристиках діяльності запорозьких козаків у війні. Проте, незважаючи на використання джерельного матеріалу, праця не дає змоги створити цілісну картину бойової діяльності запорозьких козаків, оскільки перенасичена цитуванням архівних документів, а власні наукові висновки автора зведені до мінімуму. Повідомляється, що наприкінці квітня 1769 р. запорожці під проводом кошового вчинили набіг на

Крим і розбили татар під Очаковом та взяли в полон татарського воєначальника Бешлей-Агу-Османа [20, с.298].

Досить позитивну оцінку дав О. Петров діяльності запорозьких козаків під керівництвом П. Калнишевського в ході захоплення Хаджибея влітку 1770 р. Зокрема, він повідомляв: «Всі, що були зі зброєю, втікаючи від наших військ, стікалися до укріпленого замку Хаджибея. 12 числа, запорожці підійшли до замку, з якого турки відкрили сильний вогонь, й водночас із суден з Хаджибейської гавані почалася гарматна стрілянина. Не зважаючи на це, запорожці хоробро вступили у форштадт, здобули приступом кілька будинків у форштадті, у якому засів ворог, й порубали усіх тих, хто там був, потім форштадт запалили й повернулися назад. Після того князь О. Прозоровський з великою здобиччю відкликав своє військо...» [20, с.297-298].

Значно емоційніше ці події описував В. Черемісінов, проте він вважав, що похід до пониззя Дністра та Аджидера (Овідіюполя) був лише відволікаючим маневром запорожців, а їхньою метою – здобуття Хаджибея: «Несучи із собою страшне спустошення поринули козацькі партії спочатку до Овідіюполя, щоб таким маневром відволікти увагу турків від міцного замку. Жахлива заграва пожеж освітлювала криваву демонстрацію козаків. Віддавши вогню Овідіюполь й відбивши тут атаку турецького десанту, надісланого з Аккерману, понеслися запорожці до Хаджибея й, налетівши на замок 13 липня, здійснили низку відчайдушних штурмів. Хаджибейський форштадт був взятий приступом, але, ані козацькі гармати, ані дружні напади штурмуючих, не спромоглися зламати вперту оборону замку» [25, с.13].

Багатий фактичний матеріал про участь козаків під керівництвом П. Калнишевського у військових діях у ході російсько-турецької війни 1769–1774 рр. міститься в «Журналі генерал-фельдмаршала князя О. Прозоровського». Зокрема, він повідомляв, що вже 2 червня 1770 р., коли козаки на чолі з П. Калнишевським прибули до «Скатеринського шанцю», було направлено з їхнього числа 2400 осіб до Очакова для проведення розвідки [8, с.344].

Як повідомляє сучасний одеський дослідник Т. Гончарук, у своєму «Журналі», описуючи події 1770 р., О. Прозоровський намагався усіляко примістити роль запорожців і показати їхню шкідливість для імперії. Зокрема, 24 червня 1770 р. О. Прозоровський склав для столичного керівництва записку із 31 пункту про Військо Запорізьке Низове. О. Прозоровський звертав увагу на величезні земельні багатства Війська Запорозького, господарську діяльність запорожців й активну зовнішню торгівлю Січі. Зокрема, він вказував на тісні зовнішньоекономічні зв'язки з Кримом, «Очаківською областю» та Правобережжю Україною. Окрім того, у своїй «Записці» О. Прозоровський намагався усіляко показати непотрібність та відверту шкідливість для Російської імперії Запорозької Січі [4, с.67-69].

Важливі відомості про військову діяльність в роки російсько-турецької війни ми можемо почерпнути з праці відомого публі-

циста А. Кашенка «Оповідання про Запорозьких козаків». Перш за все, потрібно відмітити неоднозначне ставлення автора до постаті кошового. Він пише, що Калнишевський став найбагатшим феодалом Запоріжжя, окрім того звертає увагу на порушення традицій виборності кошового. Автор повідомляє про те, що Калнишевський підтримував свою владу на Січі не власним впливом на громаду, а за допомогою російського уряду та війська. А. Кашенко зазначає, що на початку 1770 р. запорізьке військо було поділене на три частини. Головне військо на чолі з Калнишевським – 7352 козака підпорядковувалось Прозоровському. Друге військо Низове – 2390 козаків – переходили під керівництво Третяка на сорока суднах взяли напрямом під Очаків. Третя частина – 995 козаків на чолі з полковником Порохнею була передана під командування генерала Берга і розміщувалась на р. Конці. Повідомляється, що козаки у складі військ Прозоровського зробили похід на Очаків. В ході бою запорожці разом з донськими козаками та карабінерами розгромили загін, який вийшов з фортеці і захопили три мідні гармати та 11 прапорів. Загалом автор позитивно оцінює військову діяльність козаків на чолі з П. Калнишевським. Зокрема, він повідомляє, що Катерина II 5 січня 1771 р. видала указ, яким нагородила П. Калнишевського золотою медаллю прикрашену самоцвітами та портретом імператриці. Окрім того, такими ж медалями тільки без самоцвітів була нагороджена і решта козацької старшини (військової обозний П. Головатий, писар І. Глоба, хоруунжий Я. Качалов та ін.) [11, с.215].

Окрім того, досить вагомий фактологічний матеріал подається з приводу участі козаків у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Автор повідомляє, що козаки брали участь у розвідувальній діяльності, а також у штурмі Перекопу. Після чого запорожці напали на Крим і в сутичці біля річки Самарчик знищили загін на чолі з Нурредіном Салтаном. Як повідомляє А. Кашенко, російсько-турецька війна негативно вплинула на добробут запорожців, адже було майже припинено торгівлю з татарами. Також враховуючи високі бойові здібності козаків, майже усі російські генерали вимагали від кошового надсилати козаків для участі в їх військових операціях. З цього приводу козацька рада надіслала листа кошовому, дорікаючи йому, що покинув Січ: «Кошовому отаманові – писали вони – личить доглядати Січ, а не блукати з клейнодами по пустинях» [11, с.196].

Таким чином, дореволюційна історіографія розкривала питання участі п. Калнишевського в російсько-турецьких війнах у руслі офіційної ідеології. Проте, деякі автори об'єктивно підходили до ролі останнього кошового у перемозі російських військ.

Список використаних джерел:

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – 3-те вид. – К. : Дніпро, 1991. – 238 с.
2. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О.М. Апанович. – К. : Либідь, 1993. – С.254-272.
3. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О.М. Апанович. – Дніпропетровськ : Січ, 2004. – 228 с.

4. Гончарук Т. Кошовий отаман П. Калнишевський та Хаджибей (Одеса) / Тарас Гончарук. – Одеса : Фенікс, 2011. – 190 с.
5. Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський / В. Грибовський. – Дніпропетровськ : Пороги, 2004. – 130 с.
6. Грибовський В. Петро Калнишевський / В. Грибовський. – К., 2007. – 72 с.
7. Грушевський М.С. Люстрована історія України / М.С. Грушевський ; упоряд. Й. Брояк. – Нове, доп. вид. – Донецьк, 2003. – 733 с.
8. Журнал генерал-фельдмаршала князя А.А. Прозоровского // Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского. – М., 2003. – 784 с.
9. Из истории Запорожья / сост. А. Скальковский // Киевская старина. – 1882. – Т. VIII. – Декабрь. – С. 533-534.
10. Князьков Ю.П. Г. Ф. Миллер о запорожском и украинском казачестве / Ю.П. Князьков // Наукові праці історичного факультету. – Запоріжжя, 1993. – Вип. 1. – С. 87-96.
11. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове / А. Кащенко ; упоряд. М.А. Шудря. – Дніпропетровськ : Січ, 1991. – 493 с.
12. Коцур А. Голгофа останнього гетьмана / А. Коцур // Україна молода. – 2003. – 30 жовтня.
13. Коцур А. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський і духовне життя України / А. Коцур // Актуальні проблеми історії України: від минулих до сьогодення : матеріали наук.-практ. конф., 14-15 травня 2008 р. – Коломия, 2008. – С.4-11.
14. Коцур В.П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П.І. Калнишевського) / В.П. Коцур, А.П. Коцур. – К.; Переяслав-Хмельницький : Книги-XXI, 2004. – 360 с.
15. Коцур В.П. Голгофа останнього кошового отамана Запорозької Січі (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П.І. Калнишевського) / В.П. Коцур, А.П. Коцур // Наукові записки з української історії : зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – Вип. 15. – С.58-64.
16. Кулиняк Д.І. Лицар Дикого Поля: останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський та його доба : [історико-документальна повість-есе] / Д.І. Кулиняк. – К. : Варта, 2005. – 144 с.
17. Кулиняк Д. «Од Калнища вісті...» (Останній кошовий Петро Калнишевський) / Д. Кулиняк // Пам'ять століть. – 1997. – № 5. – С.53-68.
18. Кулиняк Д. «Од Калнища вісті...»; Триста спартанців : [історична повість-дослідження про останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського; вірші та поеми] / Д. Кулиняк. – К., 2001. – 112 с.
19. Масловский Д.О. Записки по истории военного искусства в России / Д.О. Масловский. – СПб., 1894. – Вип. 2: Царствование Екатерины Великой. – Ч. 2. – 507 с.
20. Петров А.Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769-1774 год : в 5 т. / А.Н. Петров. – Т. 1. – СПб., 1866. – 510 с.
21. Рубан В. Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России / В. Рубан. – СПб., 1773. – 91 с.
22. Скальковский А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / [передм. та комент. Г.К. Швидько]. – Дніпропетровськ : Січ, 2003. – 678 с.
23. Федорина А. І буде Калнишева рада у Калнишовому гаю / А. Федорина // Україна молода. – 2005. – 28 грудня.
24. Федорина А. Останній кошовий / А. Федорина // Україна молода. – 2001. – 4 липня.
25. Черемисин В.М. Одесса в истории русских войн / В. Черемисин. – Одесса, 1904. – 122 с.

26. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків : в 3 т. / Д.І. Яворницький ; упоряд. П. Сохань та ін. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 578 с.

The article deals with the participation of P. Kalnyshevsky in the Russo-Turkish War of 1768-1774.

Key words: Zaporizhian Sich, P. Kalnyshevsky, historiography, the Russo-Turkish war of 1768-1774, kosh otaman.

Отримано: 12.06.2012

УДК 94(477)«19»:338.43.01/02

В. А. Дубінський

ЛЕСЯ УКРАЇНКА ПРО ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті на основі аналізу програмних документів групи «Українська соціал-демократія» і публіцистичних матеріалів висвітлюються погляди Лесі Українки на вирішення аграрного питання в підросійській Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: аграрне питання, націоналізація землі, страйк, інтелігенція, селяни, сільські робітники.

Початки організованого політичного руху на теренах України припадають на 90-і рр. ХІХ ст. Саме у цей час в суспільно-політичне життя Наддніпрянщини активно вступає молоде покоління українців, яких не задовольняла суто культурницька діяльність громадівців. З цього моменту розпочинається політичний період українського національного відродження.

Крім того, упродовж 90-х рр. ХІХ ст. в Російській імперії, і зокрема в Наддніпрянській Україні, склалися певні умови для поширення соціалістичних ідей. Набув популярності марксизм. Водночас, український національний рух, що характеризувався культурництвом, перебував у стані кризи. Тому серед молоді частини українофілів з'являється прагнення його політизації. Першими спробами організаційного об'єднання прихильної до соціалізму української інтелігенції були гурток М. Ковалевського, а також соціал-демократична група під керівництвом І. Стешенка та Лесі Українки, що постали в Києві. Ця група утворилася у 1896 році під назвою «Українська соціал-демократія» (далі – УСД). Відомий український соціал-демократ А. Жук так оцінював її появу: «Не увійшовши до московського табору, вони заклали в Києві самостійну українську соціально-демократичну групу» [15, с.27]. Вона підтримала традиції «Братерства Тарасівців» у справі національного відродження українського народу, висунувши на порядок денний своєї діяльності завдання національно-політичного виховання українців. Важливим практичним кроком групи стало створення власного видавництва і заснування політичної серії «Бібліотека українських соціал-демократів».

Сьогодні творча спадщина Лесі Українки стала об'єктом глибокого вивчення. Найбільше зробили в цьому відношенні Ю. Лавриненко, Г. Касьянов, А. Павко, В. Головченко та В. Го-